

Тургунбаев Е.М.
**Шежіретану саласының кейбір
өзекті мәселелері жөнінде**

Шежіре тарихымыздың алтын діңгегі болып табылады. Сонымен қатар, шежіре халықтың шығу тегін, таралуын баяндайтын тарихтың тармағы. Мақалада автор шежіретану саласының өзекті мәселелерін қарастырған. Оның ішінде шежіретану ғылымының қалыптасуын, даму тарихын сипаттап, ғұндар дәуірінен бастап Шыңғысхан бастаған моңғолдар үстемдік еткенге дейінгі Орталық Азия далаларында мекен еткен көшпелі тайпалардың шығу тегі мен ру-тайпалақ қатынастарына талдау жасалған. Автор қазақ қоғамының қалыптасуындағы шежіренің ықпалын қарастырып, шежіренің қазақ қоғамында атқаратын қызметіне аса көңіл бөлген. Ру, тайпалардың тарихын ұрпақтан ұрпаққа жеткізген, қалыптасқан ресми шежіре барлық түркі халықтарында кездеседі. Шежіре бүгінгі күнге дейін өзінің дәстүрлік мағынасын жоғалтпаған. Шежіредегі тарихи-генеалогиялық материалдар этнос пен қоғамның құрылымын бекемдейді. Мақалада автор қазақтардың генеалогиялық құрылысын сипаттап, әлі де шежіре саласын зерттеу жұмыстары, оның ақтаңдақ тұстарын анықтау, жаңа деректер іздеу өз жалғасын таба беруі тиістігіне аса көңіл аударған.

Түйін сөздер: жеті ата, шежіре, генеалогия, ру, тайпа.

Turgunbayev Y.M.
**Some actual problems in the field
of genealogy**

In the article the author affected in actual problems in the field of genealogy. The attitude of the Kazakhs to shezhire is sacred. Many modern Kazakhs are trying to recover their roots and learn their ancestry. The article describes the specific results of the study shezhire of Kazakhs, investigated by the author as a genealogical memory and historical source, as a cultural tradition and original forms of historical knowledge of the Kazakh people. In this article, shezhire represented as a set of historical and genealogical materials, which was used to study the law, tribal life and ethnic composition of the population of the steppe. The concept of «shezhire» means «family tree», «memory», «genealogy». In this article, the author describes a shezhire how the document, containing the most diverse historical information, which includes, primarily, folk genealogy.

Key words: seven generations, shezhire, genealogy, genus, tribe.

Тургунбаев Е.М.
**О некоторых актуальных
проблемах в области
генеалогии (шежи́ре)**

Отношение казахов к шежи́ре является сакральным. Многие современные казахи пытаются восстановить свои корни и изучают свою родословную. В статье описаны отдельные итоги изучения шежи́ре казахов, исследуемые автором в качестве генеалогической памяти и исторического источника, как культурной традиции и самобытной формы исторического знания казахского народа. В статье автор затрагивает актуальные проблемы в области генеалогии. Шежи́ре представлено как совокупность историко-генеалогических материалов, которая использовалась в целях изучения права, родового быта и этнического состава населения степи. Понятие «шежи́ре» означает «родословная», «память», «генеалогия». В данной статье автор описывает шежи́ре как документ, содержащий самую разнообразную историческую информацию, которая включает в себя, в первую очередь, народную генеалогии.

Ключевые слова: жети ата, шежи́ре, генеалогия, род, племя.

ШЕЖІРЕТАНУ САЛАСЫНЫҢ КЕЙБІР ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӨНІНДЕ

Шежіре – көптеген халықтар тарихының аса маңызды бір қосымша құрамдас бөлігі болып табылады. Ол ертеде белгілі бір рудың ғана емес, тұтас тайпалардың генеалогиялық қолжазбасы мен тарихы рөлін атқарды. Шежіре түркі халықтарының рулық құрылысы мен дәстүрлі әлеуметтік құрылымын зерттеуде де басты тарихи-этнографиялық деректі құрайды. Кеңестік идеология үстемдік етіп тұрған кезде шежіре туралы жазуға тыйым салынды.

Шежіре дәстүрі – бұл негізгі көзін қазақтардың генеалогиялық аңыз-әңгімелері ауызша түрде таратылатын дәстүр болған кезеңдегі ерте заманнан бастау алып, XVII-XIX ғасырларда қызықты және ақпараттық қолжазба ескерткіштерінің біріне айналды. Шежіре семантикалық аспектіде «генеалогиялық негіз – бәйтерек» ретінде қарастырылады, ал көптеген жағдайларда шежірелерден феодалдық байланыстар кезеңіндегі қазақтардың қоғамдық құрылымы, экономикалық дамуы және саяси тарихы туралы да ақпараттарды табуға болады. Демек нақ осы ақпараттар бізге ежелгі дәуірдің қолжазбалары мен аңыз-әңгімелерін жеткізген деуге болады.

Шежіре арқылы түркі халықтарының рулық құрылысы мен дәстүрлі әлеуметтік құрылымын тануға мүмкіндік беріледі. Кеңес өкіметі кезінде бұл тақырып шынайы бейнесінен айырылды, себебі шежіре мәліметтері коммунистік партияның тапсырысымен жасалынған ресми тарихқа қарама-қайшы келді. Қазан төңкерісіне дейін Ресей империясында генеалогия (жеке адамның, рудың, әулеттің шыққан тегі мен туыстық байланыстары туралы ғылым) дворяндардың мүддесін бейнелеген тарихи пән болған. Төңкерістен кейін «генеалогия» деген сөз ауызекі сөйлеуде қолданылған жоқ. Генеалогияға Батыс елдерінде, әсіресе АҚШ-та баса назар аударылады. Бұл шетелдегі генеалогияның дамуының бір жағы. Екінші жағы мұрағаттың маңыздылығы және онда сақталған құжаттардың құндылығына баға берілуі. Мысалы, АҚШ үкіметі 1870-1899 жылдары елдегі әр азаматтың қолы жететіндей отбасылық тарих бойынша мұрағат деректерін алғаш рет жаппай шығара бастаған. Ғылымның дамуымен 1930 жылдары мұрағат құжаттары микрофильмге түсірілді, ал компьютер мен интернет жүйесінің пайда болуымен оның электронды түрлеріне қол жетті. Ресейде халықтың генеалогияға

деген қызығушылығы 10-15 жыл бұрын ояна, мемлекеттің генеалогиялық сипаттағы мұрағат құжаттарын компьютерлендіруге деген бағыты әлі жолға қойылған жоқ. Генеалогия (шежіретану) – шыққан тегі туралы білгісі келетін әр адамның сұранысын қамтамасыз ететін білім саласы. Арнайы компьютерлік бағдарламалар шежірені кәсіби түрде, жоғары сапамен және математикалық дәлдікпен құрастырады.

Шежіре тарату дәстүрі ерте замандардан көшпелі халықтар арасында кеңінен тарады. Көшпелі қоғамға тән белгі көп сатылы, дамыған ру-тайпалық ұйымның болуымен танылады. Көшпелілердегі рулық құрылымдардың екінші орында болатынын зерттеушілер көрсете отырып, ол жаңа қоғамдық-экономикалық қатынасқа ыңғайланады, ал өзінің өмір сүру жағынан қазақ рулары патриархалды-феодалдық қоғамның құралы болған [1, с. 516].

Бұл жүйе біртұтас генеалогиялық тамырмен өзара байланысты. Ал генеалогия қауымдастықтың шығу тегін идеологиялық жағынан негіздейді [2, с. 16]. Л. Крэдердің өзі көшпелі қоғам шоғырланған топты көрсетеді деп айтса да [3, с. 153], генеалогиялық ұйым қоғамдық санада болғанын ескерген жөн.

Шежіре көшпелілердің тарихи білімінің негізгі өзегі болып, ол ең әуелі нақты генеалогия бойынша қалыптасты. Екіншіден, шындыққа сай емес шежіре құрылымын ойдан да шығарды. Үшіншіден, тарихи мифологиядан, сонымен қатар тарихи аңыздар, эпикалық жырлардан қалыптасты.

Туыстықтың генеалогиялық жүйесі көшпелілерде үстем болған, себебі өмір сүрудің негізгі арнасы ақпарат пен меншікті берудің диахронды әдісі болғандығында. Адам өмір бойы өз бетімен дүние жинай алмайды, оны мұраға ғана ала алатын болған. Сонымен қатар адам өмір бойы табиғат мерзімі туралы қажетті білімді де жинақтай алмайды, оны тек игере алады және өз аталары жинақтаған тәжірибені қолданады. Көшпелі өмір салты мұраға қалған меншік (мал, дүние) негізінде ғана, алдыңғы ұрпақтан қалған тәжірибе негізінде ғана мүмкін болды. Осыдан келіп генеалогиялық туыстық және кеңістікте индивидтердің генеалогиялық принциптері жоғары болған.

Зерттеушілердің көпшілігі көшпелілерде әскери-потестарлы қатынас жүйесін реттеген функционалды ұйымның болғанын мойындайды [2, с. 20]. Қоғамды әскери және потестарлы ұйымдастыру бірдей және параллельді жүруі мүмкін, алайда бейбіт уақытта олар бірін-бірі

толықтыра отырып қоғамның бір иерархиялы құрылысы шеңберінде өмір сүрді.

Әскери-потестарлы ұйымды белгілеуде көбінесе тайпа ұғымы қолданылады. «Потестарлық тайпа» «генеалогиялық тайпаға» тең емес. Басқаша айтқанда, интеграция туыстық генеалогия қағидаттары негізінде болса, қауымдастық топтардың арнайы функционалды құрылымдарға бірігуі бір басқа деп түсінеміз. «Генеалогиялық тайпа» тайпаның «әскери-потестарлық» негізін құраса, ал бірлестік генеалогиялық туыстық қағидаттары негізінде жүзеге асады, бірақ бұл нұсқа тайпаның пайда болуы мүмкін болатын барлық жолдарын жоққа шығармайды. Көбінесе бұл керісінше болып жатқан. Саясатта түрлі топтар өз мүддесіне қарай әскери-потестарлық ұйымға интеграцияланды, тек кейіннен ғана бұл үрдіс идеологиялық жағынан ой елегінен өтіп, тұтас атау алып, біртұтас генеалогиялық тамырын жасады [4].

Көшпелі қоғамдағы әскери-потестарлық ұйым қоғамдық қатынасты реттеу үшін қажет болды. Қоғамдық қатынас жүйесінен саяси өмірге қатысты мәселелер жиынтығын реттеудің объективті қажеттігі шығады. Осы негізде түрлі қауымдастық топтар әскери-потестарлы құрылымға интеграцияланады.

«Жеті ата» құрылысы онда негізгі жүйе құрылысы және агнат типіндегі қандас топқа жататын реттеуші рөл жүзеге асатын генеалогиялық бәйтеректі көрсетеді. Ол барлық қауымның ата тегіне жақын генеалогиялық қатынасы бар арғы-бабасының діңгегінен тарайды. Сондықтан оның гентильдік байланысы тығыз және қарқынды болуымен сипатталады. «Ұрпақ діңгегі» туыстық-рулық қатынастағы әлеуметтік-мәдени, шаруашылық-экономикалық, экологиялық күрделі жүйеде жалпы ұйымдық-басқару қызметін жүзеге асырады. Соңғысы туыстық-рулық қатынастағы қоғамда ұрпақ діңгегінен тармақталатын «генетикалық қашықтықты» анықтау негізінде генеалогиялық сегментация түрінде жүзеге асады [5]. Генеалогиялық бәйтеректің негізгі бөлімдері – ұрпақ діңгегі, төменгі, жоғарғы, жанындағы тармақтар, шын мәнінде, қоғамдық қатынастардың түрлі типтері мен деңгейлерін реттейтін институционализацияланған бөліктерін көрсетеді. Нақ осы құрылыс аясында индивидтің де, отбасының да, қауымның да өмірі реттеліп, өсіп-өніп отырған.

Сондықтан «жеті ата» әлеуметтік құрылысы жоғарыда аталған барлық құрылымдық-функционалдық параметрлерді – әлеуметтік, экономикалық, этноэкологиялық, институционалдық

т.б. автономды түрде өмірді қамтамасыз ететін сапада қауымды ұйымдастырушы ретінде көрінеді.

Ру-тайпалық қатынас деңгейінде болған халықтардың рулық бөлінісі ерекше назар аударатыны даусыз. Рулық бөліну үрдісіндегі ең маңызды нәрсе демографиялық фактор болды, яғни халық табиғи жағынан өсіп, жаңа ру тармақтары пайда болды. Руға бөлінудегі екінші фактор экономикалық және саяси алғы шарттан келіп шығады. Тайпалар санының өсуімен экономикалық сұраныс та өсіп, көшпелі тайпалар жайылым жерлер үшін күресіп, әлсіз руларды ол жерден ығыстырады немесе әлсіздері күшті рудың құрамына еніп кетеді [26, с. 99]. Саяси себептерге байланысты жаңа рулар ру ішіндегі билік үшін болатын бақталастық күрестерге, сыртқы шапқыншылықтарға байланысты болады да, ру арасындағы топтар қайта құрылады және жаңа тайпалық одақтар құрылады, ал оның құрамында шығу тегі бір-біріне мүлдем бөтен рулар пайда болады. Кейбір тайпалық одақтарда басқа рудың өкілдері болатыны осыдан. Мұнда бөтен руды қабылдау ғана байқалмайды, біріне бірі бөтен бірнеше рудың күш қуаты мол рудың астына жиналады да, ол жаңа ру басшысы болып, келесі шежіренің негізі қаланады.

Қазақтарда ру-ұлыс аттары б.з.д. III-II ғасырлар арасында мәлім бола бастады (үйсін, қаңлы, т.б.). Ру-ұлыс аттарының басым көпшілігі жеке адамның, бір атаның есімінен шықпаған. Бұлар да – жиынтық аттар. Алайда бұлардың тым алғашқы тұстағы сақ, ғұн сияқты жиынтық аттардан айырмасы бар еді. Бұлар енді сөздің сыртқы дыбысының ұқсастығымен емес, оның ішкі мағынасымен атала бастады: қаңлы, үйсін, алан, дай, каспи, сармат, теле, сәнби және т.б. сияқты есімдер де сол тайпа тілдерінің қойнауларында бар болғаны көрінеді.

Ғұндар дәуірінен бастап Шыңғысхан бастаған моңғолдар үстемдік еткенге дейін Орталық Азия далаларында көшпелі тайпалар арасындағы суперэтностар түркілер мен моңғолдар болды. Біртіндеп түркілер мен моңғолдардан тұрған екі этносфера құрылды. Көшпелі халық ретінде олардың материалдық мәдениеті жақын болғанымен, олардың шығу тегі, тілдерінің әрқалай болуы бірінен-бірі алыстатты. Түркілер мен моңғолдардың шығу тегі бір деген аңыздар да бар. Олар Орталық Азия даласында мекендегендіктен осылай айтылса керек.

Қазақстанның оңтүстік-шығысы Жошы, Шағатай және Үгедей ұлыстарының түйіс-

кен жері болды. Шағатайға Рашид ад-диннің жазғанындай, Барулас, Қоңырат, Жалайыр, Найман тайпаларынан құралған 4 мыңдық, Үгедейге – Жалайыр, Сулдус және Конкоттан тайпаларынан тұратын мыңдықтар бөлініп беріледі. Бұл ұлыстарға бөлінген мыңдықтардың санын отбасымен қоса есептегенде, Жошы ұлысына бөлінгендермен бірдей. Бұлардың да жергілікті жердегі этникалық үрдістерге тигізген ықпалы әлсіз еді.

Осыған байланысты ойларымызды түйіндей келе, Шыңғыс ханның жаулап алған жерлерді ұлдарына бөліп беруіне байланысты моңғол тайпаларынан құралған әскери-әкімшілік негіздегі мыңдықтардың ұлыстардағы, оның ішінде Жошы ұлысындағы этноүрдістерге тигізген ықпалы елеусіз болды деп есептейміз. Сан жағынан олар өте аз болғандықтан көп ұзамай-ақ жалпы этноөмірге тез араласып, сіңісіп кетеді.

Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына моңғол тайпаларының келесі бір келуін, сөйтіп, олардың бұл аумақтағы этнопроцестерге сандық жағынан әсер етуін біз, жалпы моңғол тайпалары келуінің үшінші кезеңіне жатқызамыз. Уақыт жағынан алғанда бұл кезеңге XIII ғасырдың 40-60 жж. аралығы жатады.

Бұл кезеңдегі тайпалардың бір орыннан екінші орынға, бір ұлыстан екінші ұлысқа қоныс аударуы, жылжуы деректерде арнайы түрде баяндалмайды. Рашид ад-диннің мынадай жазған бір дерегі ғана үшінші кезеңде тайпалардың қоныс аударғандығын дәлелдейді. Ол Жошы ұлысындағы төрт мыңдық тайпаның жайын баяндай келе, «[Одан басқа] алыс және жақын туыстардың арасындағы өзара қырқысулар кезінде [ака ва ини] олардың бір бөлігі сонда [Токтай мен Баянның иеліктеріне] кетеді» [7, с. 275]. Бұл жерде ирандық автор Үгедей мен Шағатай ұлыстарындағы 1240-1260 жылдардағы билік үшін жүргізілген күрестерді айтып отыр. Күрестердің барысы Рашид ад-динде жақсы баяндалғандықтан, біз оған тоқтап жатпай, тек оның негізгі қорытындыларын ғана атап өтеміз.

Ру-тайпалық қатынас деңгейінде болған халықтардың рулық бөлінісі ерекше назар аударатыны даусыз. Рулық бөліну үрдісіндегі ең маңызды нәрсе демографиялық фактор болды, яғни халық табиғи жағынан өсіп, жаңа ру тармақтары пайда болды. Руға бөлінудегі екінші фактор экономикалық және саяси алғы шарттан келіп шығады. Тайпалар санының өсуімен экономикалық сұраныс та өсіп, көшпелі тайпалар жайылым жерлер үшін күресіп, әлсіз руларды ол жерден ығыстырады немесе әлсіздері күшті ру-

дың құрамына еніп кетеді [6, с. 99]. Саяси себептерге байланысты жаңа рулар ру ішіндегі билік үшін болатын бақталастық күрестерге, сыртқы шапқыншылықтарға байланысты болады да, ру арасындағы топтар қайта құрылады және жаңа тайпалық одақтар құрылады, ал оның құрамында шығу тегі бір-біріне мүлдем бөтен рулар пайда болады. Кейбір тайпалық одақтарда басқа рудың өкілдері болатыны осыдан. Мұнда бөтен руды қабылдау ғана байқалмайды, біріне-бірі бөтен бірнеше рудың күш қуаты мол рудың астына жиналады да, ол жаңа ру басшысы болып, келесі шежіренің негізі қаланады.

Моңғол шапқыншылығы мен одан кейінгі жылдардағы кезеңде Шығыс Дешті Қыпшақ аумағына Моңғолия аумағынан негізінен түркі, сосын моңғол тілдес тайпалар келіп қоныстанды. Біз бұл тарихи процесті шартты түрде үш кезеңге бөліп қарап, бірінші кезеңге – 1209-1224 жж. дейінгі уақытты жатқызамыз. Бұл кезеңде Қазақстан аумағына Шыңғысханға бағынбай, онымен күрестерде жеңіліс тапқан Меркіт, Керейт, Найман тайпаларының келгендігін атап өтеміз. Ұлыстардың құрылуына байланысты Жошыға бағынған Сиджиут, Кингит, Хушин тайпаларының мыңдықтары – екінші кезеңде келсе, үшінші кезеңде – Үгедей мен Шағатай ұлыстарындағы өзара тартыстарға байланысты кейбір топтардың Жошы ұлысына келгендігі анықталды.

Бұл көшіп келгендер сан жағынан өте аз болғандықтан, бүкіл аумақтағы этнопроцестерге қатысады, бірақ оған ықпал ете алмайды. Бірнеше ұрпақтар ауыса келе, бұл келгендердің бәрі де Жошы ұлысындағы этнос құрамына сіңісіп кетеді, кейбірі өздерінің рулық, тайпалық құрылымын сақтап қалса, кейбіреулері басқа күштірек тайпалардың құрамына енеді.

Үшіншіден, моңғол жаулауына дейін Шығыс Дешті Қыпшақта өмір сүрген тайпалар мен жаулап алу барысында көшіп келген тайпалар көп ұзамай-ақ, бір-бірімен араласудың нәтижесінде ортақ этнониммен атала бастайды да, XV ғасырдың ортасында қазақ этносын қалыптастырады.

Тайпалардың туыстығы жөнінде қосымша мәліметті диалектика береді. Мысалы, Кіші жүз тайпаларының Ұлы және Орта жүз тайпаларымен диалектикасы қазіргі қазақ тілімен ұқсас. Кіші жүз тайпалары сөйлейтін Алшын диалектикасында ежелгі орхон, селенгі-талас түркілерінің, ежелгі ұйғыр тілінің және қыпшақ тілінің элементтері бар [8, с. 98-99]. Бұл заңды

құбылыс, өйткені алшындар, дулаттардың кейбір тайпалық тармақтары, негізінен Батыс Түрік қағанаты құрамында болды.

Бөліну және жаңа рулардың құрылу үрдістері қазақ руларының құрамында, сайып келгенде, бір-біріне туыс тармақтардың пайда болуына әкелді. Сөйтіп, біртұтас негіз қалыптасты, қазақ қоғамында тайпалық құрылыстың генетикалық туысқандығы қалыптасты.

XIX ғ. Қазақстанның этносаяси жүйесі қазақ қоғамындағы потестарлық құрылыс пен орыс өкіметі әкелген саяси құрылыс арасындағы байланыс ерекшеліктерімен анықталады. Орыстар қазақтардың потестарлық жүйесіне 1822-1824 жж. «Сібір және Орынбор қырғыздары туралы жарғы», «Орынбор қазақтарын басқару туралы ережені» қабылдағаннан кейін белсенді түрде араласа бастады. Бұл ережелерге жергілікті халық қарсы болғаны белгілі, сондықтан патша өкіметі дәстүрлі институттарды, әсіресе тайпалық одақтардың және қоғамдағы әскери-иерархиялық ұйымның басында тұрған төрелер мен сұлтандарды қолданды. Билік пен рулық қатынас сабақтасып жатты. Потестарлық жүйенің ерекшелігі де осы еді. Орыс отарлау әкімшілігі потестарлық билікті шектеуге тырысты. Ал XIX ғасырдың 60-жылдары Қазақстанның Ресейдің отары болғаннан кейін шығыс саясаты күшіне еніп, биліктің дәстүрлі институттары түбегейлі қайта құрылып, жойылды. Ресейдің күрделі саяси қатынастарында этникалық фактор негізгі орын алды. Оның саясатта көрініс табуы көп ұлтты Ресей үшін заңды еді.

XIX ғ. басында Батыс Қазақстан, Әмудария мен Сырдарияның төменгі жағын, Тамды құмдарынан Жайық пен Тобыл өзендеріне дейінгі жерді алып жатқан Кіші жүз территориясында Әлімұлы, Байұлы, Жетіру үш ұрпағының құрамына біріккен 25 тайпалық одақ өмір сүрді. Аумағы жақын, бірақ оларға туыс емес ноғай, арғын т.б. рулар орналасты. А.И. Левшиннің айтуынша, XIX ғ. басында Кіші жүзде 190000 түтін болған. Егер әр отбасында орташа есеппен 6 адам болса, онда халықтың саны 1140000 адам болған [3, с. 288].

Шығысында Қытай шекарасынан бастап, батысында Торғайға дейін, Ташкенттен оңтүстік Сібір орманды даласына дейінгі жерді алып жатқан Орта жүз аумағында алты ежелгі тайпа құрамына енген 1360000 адам тұрды [9, с. 288]. Левшиннің есептеуі С.Б. Броневскийдің мәліметімен сай келмейді. С.Б. Броневскийдің есебі бойынша Орта жүзде 84 болыс, 500000 үй жә-

не 3000000 халық тұрған [10, с. 185]. Бүкіл жер-аумақ кешенін және қоғамдық-саяси қатынасты реттеуде генеалогия анықтаушы рөлде болды. Территориялық қатынаста негізгі субъект ру еді. Осыған байланысты Н. Коншин былай деп жазған: «Рулық тұрмыстың қатаң ережелері кез келген «жаңалыққа», жеке адамның бастамасына кедергі болды. Әркім ежелден ру қалай өмір сүріп келе жатса, ата-бабасы қалай өсиет етсе, солай өмір сүруге тиіс болды. Румен байланысты жоғалтқан көшпелі өз құқығын да жоғалтты. Соңғының мәні әр туыс ру жерін басқамен бірдей тең дәрежеде мал жаюға да, қыстауға қолдануға құқылы еді» [11, с. 30].

Әр рудың өз аумағы болды, алайда араласу үрдісі еріктен тыс болып жатты. Сондықтан оңтүстіктегі рулар ішінде батыстың рулары және керісінше кездесетіні осыдан [8, с. 17]. Тайпалардың интеграциялануға қарай күресінде қарама-қайшы ағымдар күшейіп, рудағы әйгілі адамдар рудың күшін, тұтастығын сақтауға тырысса, басқалары бөлініп жатқан рудағы билікке таласты. Көбінесе бөлінуге деген талпыныс күшті болған. Әлсіз рулардан ірі рулық одақтар құрылғанымен олардың қандас туыстық байланысы әлсіз еді, сондықтан мұндай одақтар өте тез әрі жеңіл түрде ыдырап жатты.

Әр рудың өз аумағының маңында көшіп-қонып жүретін нақты қонысы болды. Көш кезінде тәртіпті сақтау үшін ауылдар өзара жайылым жерлер туралы алдын ала келісетін болған. Ру бүкіл көш жолына иелік етті, ол жолдар тіпті бірнеше жүздеген километрге дейін созылып жатты, сонымен қатар құдықтар, жайылым жерлер, шөп шабатын телімдер де ру қарамағында болды. Кейде көш маршруттарын көптеген рулар қолданған, ондай кезде рулық иерархия реттейтін механизм болды. Қоныстанатын жер үшін дау туғанда сословиелік және генеалогиялық иерархияның ролі ерекше еді. Мысалы, дауласушының біреуі сұлтан, екіншісі жай қарапайым қазақ болса, онда сұлтанның есебіне шешіледі; егер би мен рудың белгілі ақсақалы дауласса, онда ақсақал жеңеді; егер дау би мен қарапайым қазақ арасында болса, онда бидің есебіне шешіледі, егер екі қарапайым қазақ дауласса, онда жасы жағынан үлкеніне қоныстанатын жерді берген. Дау тең болған жағдайда рудың үлкендігіне қарай шешілген.

Көшпелі топтар үнемі дәстүрлі жол бойынша өз телімдерінің айналасында көшіп жүрді. Территориялық ұйым жерді уақытша иемдену фактісінен келіп туындайды және адамның ата-баба иелігімен тарихи идентификациялану негізінде қалыптасады, яғни туыстық байланыс линиясымен. Бұл байланыс рулық қатынас және потестарлы-саяси ұйым арқылы нақтыланады. Көшпелі – нақты бір ру ұжымының мүшесі, оның жеке мүддесі рулық байланыс арқылы шешіледі.

XIX ғ. ортасында негізгі ру топтары өз ата-бабаларының жеріне орналасты. Бір жерден екінші жерге көшіп жүрген көшпелілер өздерінің аз уақыттағы меншігі деп сол уақыттағы ауылын айтқан. Ру немесе оның бөлімшелерінің әкімшілік бірліктері сол телімдерді игерумен байланысты болды. Осыған байланысты руларда территорияны иемдену элементтері болды.

Көшпелі ауданнан, қоныстың негізгі жерінен ру мүшелерінің немесе ауыл қауымының шығып кетуі рудың, ұлыстың әкімшілік басқаруынан шығу деген сөз. Рулардың негізгі жайылым телімдерінен басқа сұлтанның қарамағына кетуі бұрынғы сұлтанға әкімшілік жағынан бағынбайтынын дәлелдеді. Солай бола тұрса да рулық байланысты, генеалогиялық қатынасты нақтылау керек болды, әрине, мұндай жағдайда ру туралы естелік, рудың атауы, өз руына қайтып келу жағы сақталды.

Адамдардан, туысынан тыс қазақтар тұра алған жоқ. Оған үнемі пікір алмасатын, әсерін білдіретін қоғам керек. Сондықтан қазақтар бұрынғы жерлеріне тығыз орналасып тұрып жатты, бұрынғы жерлерін қорғады, бөлді, түрлі табиғи және жасанды шекаралық белгілермен белгіледі.

XIX ғ. екінші жартысынан бастап жер қатынасында түбегейлі өзгерістер болды. Меншік мәселесі түрлі дау туғызды. Қазақтардың жеке топтарының нақты территориясы болып, оны иемденді. Бұл кездегі қазақ қоғамында күрделі үрдістер болды. Рулардың жерді пайдалануы дағдарысқа ұшырады. Осындай жағдайда дәстүрлі құқық көшпелілердің негізгі қорғау механизмі болды. Ол территориялық мәселелерді реттейтін механизм еді. Жер пайдаланудың түрлі формасының пайда болуы қоғамдық сананы жер мәселесін нығайтуға қадам жасау қажеттігін дайындады.

Әдебиеттер

- 1 Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII – начале XX века: политико-экономический анализ. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1971. – 633 с.
- 2 Марков Г.Е. Кочевники Азии. Структура хозяйства и общественной организации. – М.: МГУ, 1976. – 319 с.
- 3 Krader, Lawrence. Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. IndianaUniversityPublication, 1963.
- 4 Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения. – М.: Наука, 1974. – 571 с.
- 5 Алимбай Н. Община как способ жизнедеятельности кочевников: о механизме реализации социальных отношений в кочевой среде // Отан тарихы. – 1999. – № 1. – С. 59-69.
- 6 Хабижанова Г. Влияние родового быта на формирование родоплеменной структуры казахского общества // Алаш. – 2005. – №1(1). – С. 99-102).
- 7 Ракитов А.И. Историческое познание. – М.: Наука, 1982. – 220 с.
- 8 Аманжолов С.А. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч. 1. – Алма-Ата: АГПИ им. Абая, 1959. – 452 с.
- 9 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алма-Ата; Наука, 1996. – 656 с.
- 10 Броневский С. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней Орды // Отечественные записки. – СПб., 1830. – №21. – С. 41-43.
- 11 Коншин Н.Я. К вопросу о переходе киргиз Семипалатинской области в оседлое состояние // ПСК на 1898 год. – Семипалатинск, 1898. – С. 29-54.

References

- 1 Tolybekov S.E. Kochevoe obshhestvo kazahov v XVII – nachale HX veka: politiko-jekonomicheskij analiz. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1971. – 633 s.
- 2 Markov G.E. Kochevnikii Azii. Struktura hozjajstva i obshhestvennoj organizacii. – M.: MGU, 1976. – 319 s.
- 3 Krader, Lawrence. Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. IndianaUniversityPublication, 1963.
- 4 Kuzeev R.G. Proishozhdenie bashkirskogo naroda. Jetnicheskij sostav, istorija rasselenija. – M.: Nauka, 1974. – 571 s.
- 5 Alimbaj N. Obshhina kak sposob zhiznedejatel'nosti kochevnikov: o mehanizme realizacii social'nyh otnoshenij v kochevoj srede // Otantarihy. – 1999. – № 1. – S. 59-69.
- 6 Habizhanova G. Vlijanie rodovogo byta na formirovanie rodoplemennoj struktury kazahskogo obshhestva // Alash. – 2005. – №1(1). – S. 99-102).
- 7 Rakitov A.I. Istoricheskoe poznanie. – M.: Nauka, 1982. – 220 s.
- 8 Amanzholov S.A. Voprosy dialektologii i istorii kazahskogo jazyka. Ch. 1. – Alma-Ata: AGPI im. Abaja, 1959. – 452 s.
- 9 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili kirgiz-kajsackih ord i stepej. – Alma-Ata; Nauka, 1996. – 656 s.
- 10 Bronevskij S. Zapiski general-majora Bronevskogo o kirgiz-kajsakah Srednej Ordy // Otechestvennye zapiski. – Spb., 1830. – №21. – S. 41-43.
- 11 Konshin N.Ja. K voprosu o perehode kirgiz Semipalatinskij oblasti v osedloe sostojanie // PSK na 1898 god. – Semipalatinsk, 1898. – S. 29-54.